

ho pochází její mimořádná síla: staly se z ní reálné dějiny, hmatatelná skutečnost, blízká emoce. Pramení z toho však také její křehkost a její pomíjivý ráz: víra je sice nezávislá na pozorování, ale tím, že vkročí do dějin, vystavuje se také jejím úderům. Od nich nemohl komunistickou víru ochránit ani ohromný průmysl lži sovětského státu a mezinárodního komunistického hnutí, které bylo po celé století Sovětskému svazu v patách.

A tak komunistická víra byla v naší epoše velmi mocná a velice křehká, velmi silná a velice pomíjivá. Objevovala se při každém historickém zvratu znovu každé generaci, bez ohledu na předchozí zkušenost a na předchozí dementi. Zmizela teprve spolu s předmětem kultu, tj. se Sovětským svazem. Do jejího vyzarování mohli trvale zasáhnout jen dva lidé, kteří se stali – s třicetiletým odstupem – generálními tajemníky KSSS: Chruščov a Gorbačov.

Nepřekročitelný horizont liberální demokracie

Rozhovor Frédérica Martela s F. Furetem

Politique internationale, č. 72, léto 1996

Frédéric Martel: *V epilogu svého posledního díla *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) jste nastínil dějiny pádu komunismu. Mezi jiným píšete: „Bezpochyby je příliš brzy na to, abychom věděli, co vlastně Gorbačov chtěl udělat; jediná odpověď, kterou s jistotou můžeme dát na tuto otázku, je, že nechtěl udělat to, co udělal.“*

François Furet: Tyto dějiny musejí být teprve napsány, či spíše musejí být dokonce teprve probádány. Ještě v předvečer svého rozpadu zůstával Sovětský svaz obklopen tajemstvím. Působení Michaila Gorbačova nakonec podrylo základy sovětského režimu. Nelze mu však připisovat záměr, že by si takový výsledek přál, protože on sám byl do krachu systému stržen. Jaký měl vlastně cíl? Za současného stavu našich informací nevidím důvod, proč bychom měli zpochybňovat úmysly, které on sám nejdou vyjádřit. Chtěl učinit sovětské hospodářství produktivnější a politický režim méně represivní. Nikdy jasně nevysvětlil, jak to se spojením obou cílů ve své politice myslel, ani jaké priority obsahovaly. Jeho projevy i jeho rozhodnutí však jasně ukazují, že si je vytyčil. Gorbačov otevřel na podzim 1989 cestu k likvidaci východoevropských komunistických režimů proto, že odmítl způsobit krveprolití, a nikoli proto, že by něco takového záměrně zamýšlel. Gorbačov je v podstatě poslední příklad z řady „revizionistických“ komunistů, kteří k dějinám komunismu neodmyslitelně patří. Podle nich sovětský režim sice potřebuje nápravu, ale je v zásadě správný nebo přinejmenším lepší než kterýkoli kapitalistický režim. Počínaje Chruščovem jsou ideologické dějiny mezinárodního komunismu ovládány tímto „revizionismem“, kterým na jedné straně hrozí a mávají jako obviněním nostalgické stalinismu (Mao), a na druhé straně představuje naději pro stoupence „socialismu s lidskou tvář“ (Dubček). Zdá se mi, že Gorbačov je poslední postavou v řadě Chruščov – Dubček, postavou odsouzenou k nezdaru podobně jako jeho předchůdci. Ale právě

jeho pokus vedl k zániku systému. Režim sovětského typu se ukázal slučitelný s nacionalismem (v Rumunsku za Ceaușeska) nebo s částečnou dávkou tržního hospodářství (v Maďarsku za Kádára nebo v dnešní Číně), ale neslučitelný s koncem diktatury strany, tj. s politickou svobodou.

F. M.: Proč užíváte k označení pádu komunismu slovo „involution“ (zánik) a nikoli „revoluce“?

F. F.: Protože sovětský režim nebyl svržen, rozložil se zevnitř. Ze všech možných scénářů (lidové povstání, vzpoura národností, vojenská porážka...) nastal nejméně pravděpodobný: vyhodil ho ze dveří generální tajemník komunistické strany! Ostatně i v těch komunistických zemích, kde byl režim skutečně svržen (např. ve Východním Německu nebo v Československu), je třeba termín „revoluce“ upřesnit. Neboť tyto lidové „revoluce“ vyhnaly vládcy, kteří si nárokovali revoluční legitimitu, a vyústily v restauraci, obnovení principů buržoazní demokracie.

F. M.: Je krach režimu, který se zrodil v říjnu 1917, nenávratný?

F. F.: To, co před našima očima s Gorbačovovým Sovětským svazem vypustilo duši, zahrnuje všechny podoby komunismu, revoluční principy Října 1917 a jejich historické aplikace i snahu o jejich polidštění. Komunistická myšlenka se už nemůže znovu zrodit v té podobě, kterou získala. Proletářská revoluce, marxisticko-leninská věda, jediná strana, sovětská idea, říše, která se v jejím jménu vybudovala, to vše bezpochyby svou dráhu skončilo. Komunismus by býval mohl prohrát studenou válku a přežít jako režim. Nebo mohl dát vzniknout soupeřícím státům, aniž by odumřel jako princip. Nebo mohl vést k rozvoji různých společností, které by si přitom vůči němu zachovaly původní vazby. Lze si představit ještě další možné jeho osudy, např. že by se vyčerpal, aniž by ideově zkrachoval. Ale úděl, kterého se dočkal, už nic takového neumožňuje.

Komunistické režimy musely v několika měsících přenechat své místo myšlenkám, které Říjnová revoluce chtěla zničit a nahradit: soukromému vlastnictví, trhu, lidským právům, „formální“ ústavností, rozdělení moci, zkrátka úplné výzbroji liberální demokracie. V tom smyslu je jeho krach absolutní, protože vymazal původní ambici.

F. M.: Hrála roli politika závodů ve zbrojení Ronalda Reagana? Nebyla účinnější než se dnes obvykle soudí?

F. F.: Skutečně se mi zdá, že Reaganova politika hrála důležitou roli při zhroutilí komunismu. Předně tím, že zvýšila cenu závodů ve zbrojení, takže se staly neslučitelné se zdroji sovětského hospodářství. Dále – a možná především – si sovětský vůdci díky reaganovské politice uvědomili, že americká vůle je pevnější, zatímco doposud po porážce Spojených států ve Vietnamu počítali spíše s jejím oslabením. Z toho hlediska bude asi Reagan důležitějším americkým prezidentem než mezinárodní tisk povětšinou soudí.

F. M.: Pád komunismu málokdo předvídal. Nemáte dojem, že sovětologové selhali?

F. F.: Obecně vzato není úkolem historiků nebo odborníků v sociálních vědách předvídat budoucnost, jak se to často od nich neprávem žádá. Jejich úkolem je pochopit minulost a pokud možno objasnit přítomnost. Musím k tomu dodat, že pád sovětského režimu byl naprosto nepředvídatelný v tom, co způsobily nahodilé okolnosti: tím mám na mysli místo, které v něm zastával jeden člověk – Gorbačov – a mimořádnou rychlost, jakou nechtěně vtiskl zániku systému. Faktem nicméně zůstává, že pokud jsme měli na Západě vynikající historiky Sovětského svazu (jako jsou Leonard Schapiro, Richard Pipes, Martin Malia, Alain Besançon, Michel Heller, ...), diagnóza stavu sovětského hospodářství a sovětské společnosti obecně až na výjimky hřešila nadměrným optimismem. K iluzím šířeným lživými sovětskými statistikami, které byly obvykle přijímány za bernou minci, je třeba přidat mocný účinek na představitost: Sovětský svaz se od roku 1917 vydával nejenom za novou společnost, a tou bohužel byl, ale za avantgardu lidských dějin, která má za úkol nahradit buržoazní a kapitalistický svět. Takže koneckonců velká část západního veřejného mínění považovala jeho zánik za méně pravděpodobný než zánik kapitalismu. V jistém smyslu nás tak zbavuje postkapitalistické naděje. Přinejmenším tak dlouho, dokud na nás bude působit prožitý šok!

F. M.: Jak se dá analyzovat forma, kterou dnes nabývá postkomunismus v Rusku a obecněji v bývalých komunistických zemích? Co si máme myslet o té podivné směsi cynismu, nacionalismu, amerikanizace a o nových typech politické policie?

F. F.: Nejsem dost kvalifikován, abych hovořil o ruské situaci, kterou dobře neznám. Ale nejvíc mě zarazí kontrast mezi podstatnou rolí, kterou i nadále hrají bývalé komunistické elity, a radikálností, s jakou přešly k politickým principům, jež jsou v protikladu k tomu, čemu sloužily v první části svého života. K revolučnímu svržení minulého režimu nedošlo, a proto tu stále jsou lidé, počínaje Borisem Jelcinem, kteří ho tvořili. Ale ze svého bývalého kréda si neponechali nic: naopak vedou zemi k restauraci nebo k znovuoobjevení zásad, které Říjnová revoluce chtěla zrušit. Někdy jdou dokonce ještě dál! Nebyly poraženy ty zásady; poražen byl naopak Říjen 1917. To je něco nevidaného v dějinách revolucí a kontrarevolucí. Je třeba říci, že situace, které musejí čelit, je také nevidaná. Říjnová revoluce totiž zničila ruskou společnost. Dá se to pochopit srovnáním s Francouzskou revolucí. Ta přes teror a občanskou válku, zejména ve Vendée, kterou zahájila, nezničila francouzskou občanskou společnost. V mnoha ohledech ji znovu postavila na nohy tím, že provedla omezené převody vlastnictví a zavedla rovnost před zákonem. Svědčí o tom „Thermidor“. Naproti tomu ruská revoluce v souladu se svými cíli zničila aristokracii, buržoazii, rolnictvo, krátce sociální třídy. Vládla pak širokému plebsu atomizovaných a podrobených jedinců. Lze na takových základech zrekonstruovat nejen občanskou společnost, ale i politický systém a právní stát? Je to neobyčejně obtížný experiment, zejména pokud jde o jeho druhou část.

Sovětské impérium je výjimečné v tom, že bylo supervelmocí aniž by tvořilo civilizaci. Národy, které se vyproštují z komunismu, se zdají být posedlé popřením systému, v němž žily, i když z něho zdědily zvyky a mravy. Z trosk Sovětského svazu nevycházejí ani vůdci schopní vystřídat stávající vedení, ani skutečné strany, ani nová společnost nebo nové hospodářství. Komunismus se završuje v jakési nicotě. Lze tedy očekávat aspoň minimální míru nacionalismu v bojích o moc. Rusové nikdy nepojmali svůj národ jinak než v imperiální podobě, a sovětský komunismus přežil za Stalina jen v důsledku nacionalistické náklazy. Uvažte také, že nedávným údělem Rusů bylo oddělení od Ukrajiny a od Běloruska! Z postavení dominujícího národa uvnitř světové supervelmocí se stali občany žebrající země. Jak se potom neobávat zkázy způsobené ponížením národního cítění? Ze tří politických vášní, která naplňují postkomunistický svět, tj. blahobytu, národa a svobody, mi první dvě připadají v Rusku roku

1996 zdaleka nejsilnější. Otázka je, jak a s jakými typy institucí a politických leaderů se skloubí...

F. M.: *Zabýval jste se „minulostí jedné iluze“, ale lidé této iluze zůstali v úřadech (Rumunsko) nebo se do nich vracejí (Polsko, Rusko). Jak pohlížíte na tento fenomén?*

F. F.: Předně nezapomínejme, že lidé přežívají své iluze. Od té doby, co komunismus existuje, „vyrábí“ bývalé komunisty... Ke zvláštnímu případu, který máte na mysli, tj. ke komunistům, kteří u moci zůstali nebo se k ní vrátili, opakuji, co jsem už řekl: komunistické režimy nebyly svrženy revolucí. Byly obětí zhroucení (imploze), které doprovázela lidová hnutí nejrůznější síly. Proto se také nekonaly čistky. Pád komunismu se nijak nedá srovnat s porážkou fašistických režimů v roce 1945, která byla znásobena jejich radikálním a trvalým delegitimováním, zneprávněním. Pád komunismu se přinejmenším v politické rovině spíše podobá konci frankismu ve Španělsku. Minulý režim nebyl exkomunikován a mezi včerejškem a dneškem se neprolévala krev. V některých případech, jako v Maďarsku, Rumunsku a ... SSSR, došlo k „přechodu“ hlavně prostřednictvím komunistických stran. Není tedy nic překvapivého, že komunisty nacházíme před změnami i po nich na obou stranách barikády. Ale mezitím se z nich stali bývalí komunisté. Jsou nyní stoupenci trhu, svobodných voleb, rozdělení moci atd. Vykládat tento jev jako důsledek nostalgie po režimech sovětského typu nebo jako možnost jejich obnovení („restaurace“) je podle mého názoru naprosto absurdní.

Vezměme polský případ, který je zdánlivě nejzáhadnější. V Polsku předcházelo pádu komunismu mocné a organizované sociální hnutí proti režimu, který mu vnutil Sovětský svaz. Přesto bývalého vůdce Solidarity Lecha Wałęsu porazil při prezidentských volbách bývalý komunista Alexandr Kwasniewski. Paradoxně se vše zdá nasvědčovat tomu, že Kwasniewski nereprezentoval ve veřejném mínění osobnost minulého režimu. Jeho styl a jeho poselství naopak ztělesňovaly modernější, „západnější“ politiku než představoval jeho soupeř. Nový prezident byl v minulosti komunistou „nízké epochy“, smím-li tak říci. V době, kdy se stal komunistou, tj. koncem sedmdesátých let, mu šlo bezpochyby víc o osobní ambice než o ideologické přesvědčení. Novým časům se však, jak se zdá, snadno dokázal přizpůsobit, zatímco Wałęsovi se nepodařilo přesvědčit své krajany, že je rovněž schopen adaptace... Dějiny jsou nemilosrdné. Jsou necitelné k minu-

lým zásluhám nebo k minulým proviněním. Obecněji lze říci, že na Východě jsme skoro všude svědky neúspěchu bývalých disidentů. V řadě případů – nikoli u Wałęsy – jde o intelektuály, kteří byli podivuhodně odvážní v ilegalitě, ale ukázalo se, že jsou málo připraveni čelit závazkům a kompromisům veřejného života...

F. M.: *Raymond Aron postavil část své teorie o rovnováze za studené války na formulaci „mír nemožný a válka nepravděpodobná“. Pierre Hassner tvrdí, že musíme nyní žít za „míru méně nemožného a války méně nepravděpodobné“. Jak vidíte nový světový řád?*

F. F.: Pierre Hassner, který už dávno v oblasti mezinárodní politiky patří k mým oblíbeným autorům, říká, že už neexistuje riziko světové války, ale že konec nukleárního duopolu zvýšil nebezpečí lokálních konfliktů. Tato analýza mi připadá neobyčejně přesvědčivá. Nejen proto, že etnické nebo národní vášně posílené koncem evropské kolonizace a likvidací komunismu zůstávají ve světě velmi silné. Ale také proto, že nejmocnější země, počínaje Spojenými státy, nejsou politicky ani vojensky schopny vnucovat světový řád. Globalizace světa, která v posledním půlstoletí mimořádně pokročila, bude pokračovat dál prostřednictvím hospodářství. Ale světový trh má jen málo společného se světovým „řádem“...

F. M.: *Opustme, prosím, mezinárodní situaci nebo situaci východoevropských zemí a začněme sledovat vývoj „komunistické iluze“ na Západě. Jak prožíval pohřeb komunismu Západ?*

F. F.: Záleží na tom, o jakých zemích, prostředích či názorových orientacích bychom hovořili. Odpověď by se pokaždé poněkud lišila. Mám-li to komentovat obecně, zarazila mě zdrženlivost veřejného mínění a také vedoucích činitelů západních zemí, s níž přistupovali k myšlence, že sovětský režim prostě a jednoduše zanikl. Jistě v tom hraje roli jakýsi strach před neznámým. Přidal se ke zvratu, který tato událost způsobila v myšlenkových návycích.

Nejpozoruhodnější není ostatně to, že Gorbačov chtěl dát komunistické ideji nový dech, ale to, že Západ mu na slovo uvěřil a nadchl se jím. K popularitě sovětského vůdce na Západě jistě přispěla opatrnost vlád: žádná etablovaná moc nemá ráda náhlý zlom v celkové situaci a zvycích. SSSR byl už tak dlouho součástí mezinárodního uspořádání, že nikdo, ani jeho stálí odpůrci, si nepřál jeho zánik. Gorbačov mimoto naléhal na mezinárodní

uvolnění a na omezení zbrojení. Západ, který nikdy nepřestal Sovětskému svazu finančně pomáhat, se stal ještě o mnoho štedřejší, jakmile už nešlo jen o to, aby Sovětský svaz vystačil, ale aby se zabránilo přímo jeho zániku.

Domnívám se, že je tady patrný také silný vliv „revizionistické“ myšlenky. Podle ní by sovětský komunismus po vyčerpání svého totalitního období a poté, co se stal už za Brežněva méně krutý než za Stalina, mohl konečně porodit „socialismus s lidskou tvář“, abychom převzali dobovou formulaci. Gorbačov byl po Chruščovovi, Dubčekovi, po eurokomunismu apod. posledním ztělesněním té naděje. To je myslím hlavní důvod, proč byl na Západě tak populární. Ne proto, že komunismus přivedl k pádu, ale naopak proto, že ho mohl zachránit. Jeho neúspěch zazvonil umíráčkem komunismu reálnému i revizionistickému. Sovětský svaz opouští historickou scénu dříve, než vyčerpal trpělivost svých četných západních stoupenců. Zanechává ve světě mnoho sirotků. Stačí se jen rozhlédnout: nejvíc litují zániku SSSR ti, kdo očekávali další ideologický a politický rozvoj komunistického hnutí. Ve vlivných kruzích bylo takových lidí spousta. Antisovětský postoj nebyl nejspíš nikdy tak důrazně odsuzován jako v 80. letech! Kdo by si nevzpomněl na „anti-antisovětská“ vyznání viry?

F. M.: *Lze najít ohlas síly této mytologie ve způsobu, jak se François Mitterand stavěl k pádu komunismu?*

F. F.: François Mitteranda tato událost nesporně velmi zarazila, a to hned z dvojího titulu: jednak jako socialistu a jednak jako francouzskou hlavu státu. Socialismus není totéž co komunismus, ale krach komunismu přece jen něco v socialismu zasáhl. Například některé ekonomické myšlenky společného programu socialistů a komunistů z roku 1981. K poněkud melancholickým zvláštnostem Francie patřilo, že přivedla roku 1981 k moci levici, která měla poslední marxistický program v dějinách světa! Francouzští socialisté byli zaraženi radikálností, s níž došlo k likvidaci komunistického režimu. Byli by rádi, kdyby se SSSR vyvíjel směrem ke komunismu, přestavěnému na sociálně-demokratický způsob, něco mezi Dubčekem a Kádárem. Tento sen byl jedním z tajemství vášnivé gorbymánie socialistů a prezidenta Mitteranda. Gorbačov svým způsobem ještě zachraňoval část systému.

Dále pak François Mitterand musel jako francouzská hlava státu čelit německému znovusjednocení. Znáte Mauriakův bon-

mot: „Německo mám tak rád, že mě těší, že jsou Německa dvě“. Všichni francouzští prezidenti, počínaje de Gaullem, se sjednotení obávali. Národy jsou čím jsou, a tak všichni víceméně tušili, že se jednou Německo opět sjednotí. K této události došlo za Mitteranda. Francouzskému prezidentovi se na německé sjednocení těžko reaguje, protože Německo svou výrobní kapacitou a ekonomickou mocí Francii předčí jak v Evropě, tak ve světovém měřítku. Tuto nerovnováhu v nás [tj. francouzský, pozn. překl.] neprospěch kompenzovala existence francouzské nukleární zbraně, nemluvě o politickém a morálním handicapu, který pro Německo představoval nacismus. Nuže, tato minulost se každým dnem vzdaluje: zánik SSSR činí francouzskou nukleární zbraň méně „užitečnou“ a na východ od Evropy už žádná mocnost neobnovuje rovnováhu s potenciálně silnějším Německem. I když máme za sebou dvě světové války, problém, který už od Bismarcka klade Evropě německá jednota, zůstává stále velkým oříškem.

Nelze přitom ani říci, že Mitterand reagoval na konec komunismu nějak zvlášť obratně. Po pádu Berlínské zdi se nejprve snažil zkonsolidovat červotoči prolezlé Východní Německo. Pak všechno vsadil na Gorbačova v naději, že se díky jemu objeví SSSR nového typu. Tak tomu bude až do srpna 1991, kdy, jak se zdá, dává požehnaní nostalgickým aparátčikům v okamžiku, kdy v Rusku dochází k pokusu o puč. Odvážný prezident by býval projevil radost nad návratem východních Němců do Evropy svobody. Realistický prezident by býval pochopil, že proces, který probíhá v SSSR, je nevyhnutelný. Vše se dělo, jako kdyby mu tato gigantická událost unikla. To zatěžovalo jeho druhý sedmiletý prezidentský mandát (naproti tomu jeho první sedmiletý mandát se mi v evropské oblasti zdál odvážný a plodný). Dějiny ukáží, jestli jeho zaslepení vůči zhroucení komunismu plynulo z jeho postoje ve vnitřní francouzské politice nebo z jeho neznalosti komunistického fenoménu. Obávám se, že Mitterand byl nadán takovým typem politického talentu a bylo mu vlastní takové chápání dějin, které mu příliš nepomohly porozumět hrozivé originalitě totalitarismu 20. století.

F. M.: *Nedotýká se pád komunismu většiny levicových západních stran? Netvoří pro ně jakousi časovanou bombu?*

F. F.: Je naprosto jasné, že zánik-zhroucení sovětského režimu, tj. toho, co se nazývalo ve 20. století komunismem, zpochybňuje socialistickou levici obecně, nejen přejmenované nebo

nepřejmenované komunistické strany. Nepřímo, ale neméně mocně to zasahuje i pravici, protože její síla a pravda jejího diskursu ve 20. století spočivaly do značné míry v anti-komunismu¹. Jaký jazyk použije, jestliže její hlavní protivník zanikl? Stačí se podívat na konzervativní strany v západní Evropě, abychom pochopili dosah této otázky. Ať je tomu jakkoli, v prvé řadě se to týká levice, její anti-komunistické složky nevyjímaje. Krach SSSR totiž takřka znemožnil každou radikální kritiku trhu.

Reflexe dodnes nezačala. Evropská levice o nezdaru sovětského experimentu obvykle mlčí. Ve Francii je to mlčení výmluvné! Komunisté, jak je vidět, se snaží osvobodit od své minulosti, ale naprosto odmítají o ní přemýšlet. Potěšilo mě, že moji knihu *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) komunisté přijali spíše se sympatiemi, ale bohužel bez jakékoli skutečně zásadní analýzy. Socialisté, potřeštění čtrnácti lety Mitterandova prezidentství, si nejsou jisti svou identitou a jsou posedlí myšlenkou moci. To je jediná věc, kterou jim bývalý prezident Mitterand odkázal; váže se však úzce k jeho typu politického talentu. Socialisté se stali opakem toho, co o sobě soudili: stali se kompetentní v oblasti správy kapitalistického hospodářství a nuloví v oblasti politické reflexe. To je žert, který jim dějiny provedly na konci 20. století. Mají-li nějakou omluvu, pak tu, že zánik komunismu tvrdě zasáhl myšlenku zákonů dějin a že nás všechny přivedl k naší konečnosti, tj. k nepředvídatelnosti budoucnosti. Na jedné straně jsme odsouzeni žít v rámci hranic liberální demokracie a bez horizontu postburžoazní společnosti. Na druhé straně jsme filosoficky odzbrojeni před předvídaním budoucnosti. Dějiny se opět stávají tunelem, do něž se člověk vydá za tmy, aniž by věděl, kam jeho činy povedou, a aniž by si byl jist svým osudem. Člověk je zbaven své iluzorní bezpečnosti, kterou mu přinášela tzv. „věda o dějinách“. Demokratický jedinec zbavený Boha vidí, že se božství Dějin otrásá ve svých základech. Tuto úzkost bude muset zažehnat. K hrozbě nejistoty se v jeho mysli přidává skandál uzavřené budoucnosti. Idea jiné společnosti se totiž stala takřka nemyslitelnou. Ostatně nikdo už k tomuto předmětu nevyslovuje ani nástin nového konceptu. Jsem poslední, kdo by se chtěl odvážit předjímat nové utopie, které na moderní demokracie číhají. Jsme od-

¹ Ve francouzštině se stejně jako v češtině termíny „antikomunismus“ nebo „antikomunistický“ píšou jako jedno slovo bez pomlčky („anticommunisme“, „anticommuniste“). Tam, kde F. Furet používá pomlčku k naznačení významového odstínu, následujeme ho i v českém překladu (pozn. překl.).

souzení žít ve světě, v němž žijeme. Ale tento úděl je vášním demokratického člověka příliš cizí na to, aby mohl přetrvat.

F. M.: *Jaké jsou pozůstatky komunistické utopie?*

F. F.: Nejviditelnější a nejmasivnější pozůstatky jsou komunistické strany, ať už se jako v Itálii přejmenovaly, nebo jako ve Francii nikoli. Skoro všude ve světě, tam, kde prostě a jednoduše nezmizely, byly nuceny opustit sovětský vzor a udělat tím čáru nad velkou částí své minulosti, zejména v oblasti ideologie a strategie. Byly donuceny zřít se marxismu-leninismu a nevědí, čím ho nahradit. Nemluví už ani o revoluci ani o budování socialismu. Snaží se přežít na levé straně demokratického politického spektra. Ale žádná z nich se neodhodlala do hloubky zamyslet nad svou minulostí. Pokud jde o komunistickou myšlenku, ta tu a tam přežívá a přežije i nadále v podobě futuristické abstrakce, puštěné z oprátky svého sovětského ztělesnění. Stačí ostatně trvat na tom, že SSSR nikdy neměl nic společného se socialistickou společností, aby komunistická myšlenka získala zpět svou panskou neporušenost. Ale v tom případě nám už nemá o minulosti ani o přítomnosti co říci.

F. M.: *Nezdá se vám, že se v postkomunistickém světě rodí nové formy utopie schopné nabídnout modernímu člověku dosud neznámé vášnivé touhy?*

F. F.: V západní Evropě a zejména ve Francii nahradil komunistickou utopii humanitární universalismus, který *ex definitione* „zahrnuje“ mnohem víc než proletářská revoluce. Exploze demokratického individualismu přemohla třídní solidaritu; lidská práva přemohla třídní boj. Ale pocit všeobecné sounáležitosti a soucítění, který vládne v médiích a ovládá úvodníky, je spíše dokladem poruchy demokratické politiky než prostředkem, jak jí vdechnout nový život.

Mezi viditelnými stopami utopie v našich demokratických společnostech je možná nutné vyznačit ideologii *politically correct*, která je už deset patnáct let tak živá v americké univerzitní levici. Toto hnutí má politický prapůvod v černošské otázce, velké – a jsem v pokušení říci jediné – vnitřní tragédii, kterou Amerika od svého počátku poznala. Okolo černošské otázky se rozvinula myšlenka, podle níž se jedinci budou moci skutečně osvobodit, až když ti, kdo se zrodili v menšinových „kulturách“, doženou ostatní. Myšlena menšin je sama o sobě Američanům důvěrně zná-

má. Je neoddelitelně spjata s tím, jak se tato země utvořila: vlnami přistěhovalců, kteří si ponechávají něco ze své bývalé vlasti. Tento pojem kulturních zvláštností se v současném užívání rozšiřuje: zahrnuje *Latinos* (v čele s Mexičany), „orientálce“ (ale nikoli Židy, poprvé ve světových dějinách vyloučené z tohoto statutu „menšiny“!) anebo ještě ženy a homosexuály. Je to poněkud extravagantní seznam, který neuznává nebo nechce uznat jedinečnost černošské tragédie v Americe, ale který dobře ilustruje jednu z posedlostí hnutí, totiž že společenskému člověku se nic nepředkládá jako přirozená danost: všechno je vytvořeno společností, všechno je politické. Homosexualita je „kulturou“, stejně jako příslušnost k ženskému pohlaví. To, že je člověk černochem, Portorikánem nebo Korejcem, je podle této logiky také „kulturním“ fenoménem. Vysvětlují nám, že nerovnost mezi jednotlivci z velké části pochází z diskriminujícího zacházení, jehož obětí jsou zmíněná společenství. Zvýhodňuje to takzvanou *white european male culture* – Ameriku mužů bílé pleti a evropského původu.

S touto novou výzbrojí nachází demokratická rovnost ve Spojených státech znovu část svého revolučního dědictví: prepolitizovanost, zánícení pro utváření nového lidství zákonodárnou cestou, smazání rozdílu mezi soukromým a veřejným, sklon k nesnášenlivosti. Schází zde však perspektiva společnosti, která by nebyla založena na trhu. I tak „politická korektnost“ postrašila veřejné mínění dostatečně, aby jako reakci vyvolala konzervativní a náboženskou vlnu, která triumfovala v parlamentních volbách na podzim roku 1994. Ukazuje se tak, že demokratická představitost je stále aktivní ve svém kyvadlovém pohybu a že by bylo mylné předvídat její vyhasnutí nebo oslabení.

F. M.: *Byl jste ve Francii jeden z prvních, kdo popsal rizika nadšení pro *politically correct* v amerických univerzitních kolejích, takzvaných *kampusech*. Ve Francii je tento výraz značně zdiskreditován. Nedomníváte se, že jste důležitost tohoto jevu přecenil?*

F. F.: Ne, to si nemyslím. Vždycky jsem zdůrazňoval, že tento ideologický proud se ve svých nejmarkantnějších projevech omezoval na univerzitní kampusy. Vytvořil si však své vlastní instituce a získal prostředky, aby mohl přetrvávat. V zemi se omezil na městské „liberální“ elity, ale hluboce ovlivňuje kádry demokratické strany, zvláště prostřednictvím feminismu a myšlenky „menšin“ (zejména menšiny černošské). Konečně je třeba vzít

v úvahu reakce, které vyvolala ideologie *politically correct*, např. jakou škodu způsobil prezidentu Clintonovi [v průběhu jeho prvního mandátu, pozn. překl.] politický aktivismus jeho ženy!

F. M.: *Opustme komunitarismus, jehož kulturní a univerzitní verzi je právě politically correct. Ve Spojených státech se často proti sobě kladou dva typy neoliberalismu: levicový, jehož hlavním teoretikem je John Rawls² a pravicový libertarianismus, jehož čelnou postavou je konzervativce Robert Nozick³. Zdá se vám toto myšlení americké konzervativní pravice vlivné a důvěryhodné?*

F. F.: Je určitě vlivné, jak to ukázal náhlý volební příliv v listopadu roku 1994. Ten ukázal dvě tváře: jednak křesťanský protest proti „liberální“ levici, jednak konzervativní postoj proti daním, proti Washingtonu, proti sociálnímu státu. Oba proudy kumulovaly své účinky, které ostatně nejsou zdaleka neslučitelné, ale je vhodné je rozlišovat pro potřeby analýzy. První má v pozadí morální reakci na zlehčování mravů, jak je připisován šedesátým letům. Mobilizuje se rád ve věci potratů, které ve svém slavném rozhodnutí z roku 1973 vyhlásil Nejvyšší soud za nepřemlčitelné ženské právo. Druhé vyjadřuje spíše tradiční nepřátelství k daním, posílené odmítavým postojem k pozitivní diskriminaci (affirmative action) a k pokračování velkých sociálních programů. Je také výrazem podpory politiky „zákonu a řádu“ (law and order) ve velkých městech, ohrožovaných vysokou kriminalitou. I když se tyto dva směry musejí spojit, aby mohly vyhrát volby, ne vždy se vzájemně dobře snášejí. Republikánská strana je ve věci potratů rozdělená. Naopak nepřátelský postoj ke zvyšování daní, jehož je pravice hlasatelem, je v zemi natolik rozšířen, aby ho brala v úvahu i demokratická strana. Je jasné, že ať už je vítězem příštích prezidentských voleb kdokoli [zvítězil v nich Clinton, pozn. překl.], nebude se moci pouštět do rozsáhlých sociálních programů. Ale není dobře vidět, co je nahradí, zvláště pokud jde o černošskou otázku.

F. M.: *Jak bychom mohli situovat tyto americké diskuse ve vztahu k Francii, kde např. slovo „liberalismus“ má zcela jiný význam?*

2 Autor známé knihy *A Theory of Justice* (1971) vydané i česky (*Teorie spravedlnosti*, Victoria Publishing, Praha 1995).

3 Jeden z teoretiků americké neoliberální pravice, kteří ovlivnili „konzervativní revoluci“ za Ronalda Reagana.

F. F.: Francouzi skutečně používají nejčastěji termín liberalismus jen v jeho ekonomickém významu ve smyslu samočinné regulace společnosti tržními mechanismy. Tedy slovo, které označuje ve Spojených státech levici, protože je spjato s rozšiřováním politických svobod, označuje pravici ve Francii, kde je v podezření, že se dobře nesnáší s rovností. Ve Spojených státech může být všeobecné přijetí trhu podezříváno, že příliš pomáhá bohatým. Ve Francii se může zase kritika trhu, která je tu odedávna všeobecně rozšířená, jevit jako produkt rovnostářského citění ohrožujícího naše svobody.

V naší zemi [Francii] mě neustále udivuje, že tato kritika trhu zůstává přes krach Sovětského svazu a vyprázdnění socialistické ideje nedotčená. Byli jsme svědky zhroutení společnosti a státu, které byly vybudovány proti kapitalismu. A přitom ekonomické faktory hrály v tomto zhroutení velkou roli. Víc než kdy jindy je jasné, že jediné volná soutěž jednotlivců může produkovat zboží ve velkém množství a za nízkou cenu. Je nyní vysoce nepravděpodobné, že by se dala najít cesta svobodné společnosti, která by zrušila vlastnické právo. A přesto se ve Francii stále, přinejmenším na úrovni politické rétoriky, dělá jako kdyby: liberálové jsou napravo, zatímco socialisté nalevo. A přitom nikdo z pravice není stoupencem sociální regulace trhem a nikdo na levici už neví, jak definovat socialismus. Jsme pak svědky velmi podivných představení: mohli jsme vidět Jacquese Chiraka jako kandidáta „levice“ při posledních prezidentských volbách!⁴

Ve skutečnosti za stínouhrou politického jazyka existuje „politická korektnost“ na francouzský způsob. Charakterizuje ji jakýsi povrchní universalismus, náboženství lidských práv, dovolávání se morálky místo politického rozumu. Tato „politická korektnost“ slouží touhám, které zůstávají, především touze po životní úrovni a po blahobytu. Tragédie Bosny ukázala kontrast mezi naším vyznáním víry a naší neschopností podniknout skutečnou vojenskou akci. Ale příklady by se našly také v oblasti vnitropolitické: sociální hnutí z prosince 1995 zakrylo universalistickým diskursem požadavky korporativního typu. Nikdy nebyl politický jazyk, který se stále víc uniformizuje, tak málo schopný určit skutečné alternativy. Naděje občanského náboženství lidských

4 Tím se míní přímé prezidentské volby v roce 1995, kdy zvítězil ve druhém kole pravicový kandidát a neogaullistický leader Jacques Chirac proti předsedovi socialistické strany Lionelu Jospinovi. Chirac však vedl svou kampaň na „levicové“ téma boje proti „sociálnímu vyloučení“ (pozn. překl.).

práv, do něhož se demokratické národy ponořily, problémy maskuje místo aby je vyjevovalo.

F. M.: *A nakonec, jak se stavíte k státním zásahům a ke kritice sociálního státu?*

F. F.: Jak bychom mohli být proti zásahům státu k nápravě nerovností? K moderní demokracii patří. Diskutovanou otázkou není samotný jejich princip, ale jejich možné způsoby. Tím, že financování sociálních výdajů zatěžuje mzdy, se Francie jistým způsobem rozhodla pro sociální ochranu a proti zaměstnanosti. Toto rozhodnutí, které v době rychlého růstu „třiceti slavných let“ po 2. světové válce zůstalo nepovšimnuto, se při nezaměstnanosti 80. let stalo viditelným. Musíme nyní uvolnit cenu práce zdaněním sociálních výdajů, tj. přehodnocením mechanismů sociálního státu. Princip solidarity tak bude lépe uskutečněn, nemyslíte?

Síla nepředvídaného

Renzo de Felice

Ještě než přistoupím ke krátkému rozboru ústředních momentů Furetovy knihy, která může být z mnoha hledisek považována za nejvýznamnější historické dílo posledního desetiletí a rozhodně za jedno z nejzákladnějších děl tohoto století, považuji za nezbytné učinit předběžnou poznámku obecného charakteru, podle mého názoru užitečnou pro postižení dopadu, který kniha *Minulost jedné iluze* (v italštině *Il passato di un'illusione*) měla na poli italské historiografie.

Od časů Croceho a zejména Volpeho není italská kulturní historie zvyklá na díla širokého záběru. V Itálii velmi rozšířená fragmentace historického poznání a bádání na čím dál subtilnější segmenty, způsobená úpadkem historiografie „Annales“, v podstatě zabránila tomu, aby se historici věnovali souhrnným dílům a dílům, která se zabývají dlouhými obdobími. Když už se v Itálii taková práce objevila, jednalo se většinou o novinářské práce, nebo o silně ideologizované syntézy, jinými slovy o díla, která postrádají vůdčí linii nebo – ještě častěji – jsou těsně svázána s motónní a lacinou ideologií.

Furet nám vrátil vůni velké fresky, vůni seriózního a podloženého historického bádání, zahrnujícího minulá dvě století. Toto bádání je vždy umocněno jasným a „karteziánským“ principem výkladu a představuje efektivní bilanci iluzí od Francouzské revoluce po pád Berlínské zdi.

I toto jen zdánlivě strukturální hledisko, které se ve skutečnosti dotýká hledisek základních, vysvětluje podezřivý přístup většiny italské kritiky k Furetovu dílu. To objektivně nemělo odezvu, již by zasluhovalo, ani u širokého publika, a tím méně u odborného publika: po počátečním zájmu části tisku zavládlo nad Furetovou knihou téměř úplné ticho. Ticho připomínající ony komunistické strategie vůči dílům, která boří navyklá schémata nebo vynášejí na světlo skutečnosti, které držitelé kulturní hegemonie považují za nebezpečné.

Není například náhoda, že se na stránkách periodika *Il Mulino* za použití nekonzistentní argumentace tvrdilo, že Furetovo dílo

Rio Preisnerovi, jednomu z mála českých autorů, kteří neváhají vést paralelu mezi komunismem a nacismem, věnuji tuto knihu.

Komunismus a fašismus

François Furet, Alain Besançon,
Timothy G. Ash, Vladimír Bukovskij,
Zbigniew Brzeziński, Jean Daniel, Renzo De Felice,
André Fontaine, Eric J. Hobsbawm, Pierre Chaunu,
Michael Howard, Leszek Kołakowski,
Jacques Lesourne, Simon Leys, Martin Malia,
Ernst Nolte, Richard Pipes, Norman Podhoretz,
Giuliano Procacci, Jean-François Revel.

uspořádal Miroslav Novák

Praha 2002

LSE
INSTITUT
PRO STŘEDOEVROPSKOU
KULTURU A POLITIKU